

Antoni FURIÓ (ed.): *Quinze dones valencianes*, València, Editorial Afers, 2020, 424 pàgines.

Tal com recull el títol d'aquesta obra, ens trobem davant de les biografies de quinze dones on l'únic nexa comú que tenen és, a priori, el territori valencià des del segle XIV fins al segle XXI. No obstant això, la lectura del text ens permet aprofundir i trobar els lligams que vinculen les vides dels personatges descrits, ja siga per la seua posició a la societat, la seua cronologia o pels seus interessos i característiques. Aquest fet fa que el lector o lectora pugua percebre una lògica que guia la tria de les protagonistes i que les agrupa, a grans trets, en tres categories: dones amb poder i influència les vides de les quals es mogueren entre la baixa edat mitjana i els inicis de l'edat moderna; dones amb una estreta relació amb el món del llibre i l'escriptura; i dones que ocuparen l'espai públic trencant estereotips socials i polítics entre els segles XIX i XX. Evidentment, en alguns casos veiem les nostres protagonistes movent-se entre aquestes i altres categories, i és que una de les característiques fonamentals d'aquesta obra és el dinamisme amb què s'aborden les trajectòries vitals d'unes dones amb una memòria o una reconstrucció històrica que ha quedat en moltes ocasions atenuada, alterada o directament oblidada per la historiografia.

Pel que fa a les dones que exerciren un poder polític o una influència en el seu entorn gràcies a la seua posició social, ens trobem amb quatre aristòcrates de vida fascinant: Carrosa de Vilaragut, Maria de Castella, Germana de Foix i Mencía de Mendoza. El món del llibre, de l'escriptura o d'allò escrit en general, també envolta les vides d'Isabel de Villena, Jerònima Galés, Narcisa Torres, Amalia Fenollosa i, fins i tot, Beatriu Guimerà, que presenta una trajectòria completament diferent de la resta de les nostres protagonistes tal com veurem a continuació. Per últim, respecte a les dones que d'alguna manera ocuparen un espai públic i, en ocasions, polític, ens trobem amb els casos interessants de Manuela Solís i Claras, Maria Cambrils, Empar Navarro Giner, Olimpia Arozena, Enriqueta Agut Armer i Alejandra Soler. Totes elles participen d'un espai que prèviament els havia sigut vedat.

Començarem per la vida de Carrosa de Vilaragut, que ens permet endinsar-nos en les lluites de diferents faccions nobiliàries a la cort dels monarques de la Corona d'Aragó a finals del segle XIV, així com observar les potents estratègies desenvolupades per una dona que, segons Juan V. García Marsilla, autor d'aquest capítol, pràcticament governava la Corona en 1388 (p. 22). Sense allunyar-nos de la cort, avancem cap al segle XV en el text següent dedicat a Maria de Castella, reina consort i esposa d'Alfons el Magnànim. Lledó Ruiz Domingo ens presenta un personatge apassionant a qui desposseeix dels prejudicis i estereotips amb què la historiografia l'havia tractat fins a dates ben recents. D'aquesta manera, l'autora tira endavant una deconstrucció de la imatge tradicional de la reina per posar en valor la seua figura i les seues accions. En aquestes dues dones apreciem també una labor i preocupació especial per la cultura del seu entorn, una cultura que va envoltar, així mateix, la vida de Germana de Foix, especialment durant l'etapa en que estigué casada amb el duc de Calàbria. Els virreis de València a principis del segle XVI eren l'eix central d'una cort que, d'acord amb Vicent Josep Escartí, degué ser un espai multilingüe i internacional capaç de generar cultura. La figura de la virreina, detentora d'una imatge controvertida també detallada per l'autor esmentat, apareix, doncs, com un personatge de relleu en el panorama polític i social de la monarquia hispànica (p. 146). Resulta especialment significatiu el vincle d'aquest personatge i la nostra protagonista següent: Mencía de Mendoza, una aristòcrata que es va casar amb el duc de Calàbria després de la mort de la virreina Germana. Amb tot, en contraposició a eixe anecdòtic nexa d'unió, ens interessa molt més destacar de nou el poder i la cultura com a elements centrals en les vides de totes estes dones, i la de Mencía de Mendoza no en va ser una excepció. Estefania Ferrer del Río introdueix la figura fascinant d'una dona poderosa, humanista i interessada per les arts i la

literatura, posseïdora d'una biblioteca amb algunes de les obres més destacades del moment, unes quantes pertanyents a l'extens debat internacional de la querella de les dones.

Aquest lligam entre el món del que és escrit i de les dones és el que ens permet endinsar-nos en altres biografies protagonitzades per unes figures que manifestaren una predilecció clara pel llibre i l'àmbit de les lletres. Podem començar aquest itinerari amb Isabel de Villena, que, sense oblidar els seus orígens aristocràtics, ha passat a la història fonamentalment per la seua magnífica obra *Vita Christi*. Ferran Garcia-Oliver traça de manera molt literària les vicissituds d'una dona que, a més de l'escriptura, va desenvolupar una tasca excel·lent com a abadessa del monestir de la Santíssima Trinitat. En la composició literària i la religió, aquesta protagonista va trobar el seu espai, un espai en el qual se sentia autoritzada i legitimada. Tanmateix, foren precisament les lletres i el credo allò que va condemnar Beatriu Guimerà, conversa jutjada per la Inquisició a finals del segle XV. Antoni Furió reconstrueix de manera molt didàctica els retalls de vida d'una dona que va ser acusada d'heretgia, en un procés on la seua capacitat de llegir i d'escriure es va convertir en elements determinants per als inquisidors. La lectura d'un salteri no canònic i la correspondència que va mantenir amb els seus familiars mentre estigué empresonada, no feren més que augmentar les possibilitats d'una condemna que va desposseir Beatriu dels seus béns i els seus lligams familiars i d'amistat. El món del text escrit, doncs, podia ser una oportunitat o una maledicció. D'una altra banda, també va constituir una manera de guanyar-se la vida. D'aquesta manera entrem en la biografia de Jerònima Galés, impressora de mitjans del segle XVI. Gràcies a un estil senzill, clar i, en ocasions, reivindicatiu, Rosa M. Gregori Roig reconstrueix les vicissituds de la impremta valenciana durant el segle XVI a través d'un dels seus establiments tipogràfics més exitosos: el taller de la impremta Mey. Davant l'absència de noms propis de dones en les fonts a partir de les quals tradicionalment s'ha analitzat el món de la producció del llibre, aquesta autora mostra, tal com ha manifestat recentment la historiografia, la importància d'aprofundir en altres tipus de documents que permeten emergir la veritable activitat que desenvolupaven esposes, vídues i filles d'impresors en els tallers com a gestores del negoci familiar. La capacitat d'agència femenina, doncs, sorgeix inevitablement a partir del relat d'estes vides de dones valencianes. Mitjançant les seues accions mostren una determinada manera de posicionar-se en el món que les envolta, allò que ve definit, i defineix, alhora, les seues idees i la seua visió de les coses. En aquest sentit, la reivindicació, per exemple, de Narcisa Torres és clara: com a dona, com a poetessa i com a escriptora que va decidir elaborar la seua producció en valencià en el segle XVIII, una època en què la literatura en eixa llengua era infravalorada i generava animadversió. D'aquesta escriptora, com explica molt bé Laura Peris Bolta, es conserven molts pocs poemes, i amb prou feines se sap res sobre la seua vida. Amagada sota un pseudònim, la seua figura va quedar durant molts anys enfosquida per la historiografia, una circumstància que no va patir Amalia Fenollosa. Aquesta poetessa del segle XIX es va forjar un nom en el món literari espanyol gràcies a les seues publicacions en revistes i diaris de tot el país. Així mateix, com indica Pau Viciano, mitjançant cartes i dedicatòries en els poemes, Amalia i altres autores teixiren una xarxa de complicitats que els permetia donar-se suport i obtenir informació (p. 228), així com crear un sentiment d'identitat col·lectiva que les ajudava a autoafirmar-se com a escriptores.

L'existència d'autoritats i referents en els quals es podien sostenir, per tant, era fonamental per aquelles dones que decidien prendre la ploma. Tot i això, generalment aquest no era un camí fàcil, fet que s'accentua especialment en aquells casos de dones que trencaren estereotips i passaren a l'acció en un espai públic on la seua presència era molt més limitada. El món de la universitat, la política i el feminisme són els punts fonamentals de les vides de les dones biografiades en els últims capítols del llibre, que ens permeten ob-

servar, a més a més, un estudi d'alguns dels esdeveniments més importants del segle XX espanyol des d'una mirada no tant femenina com atenta a la diversitat de les experiències històriques des d'una perspectiva de gènere. El camí cap a una realitat més igualitària en l'àmbit dels estudis superiors l'iniciaren dones com Manuela Solís i Claras i Olimpia Arozena, la primera valenciana matriculada a la Universitat de València i la primera professora de la mateixa universitat, respectivament. Blanca Cerdá Aznar i Guillem Chismol tracen les vides de dues dones que feren front als estereotips de gènere al voltant de l'educació de les dones i la seua dedicació professional, espais llastats durant segles per una concepció misògina i essencialista dels rols «naturals» d'homes i dones en la societat. Al mateix temps, es tracta de treballs que permeten reconstruir els diferents discursos pedagògics que recorregueren el període entre finals del vuit-cents i principis del nou-cents, en el cas de Manuela Solís, i comprendre com afectaren els canvis històrics als enfocaments acadèmics en els estudis de Filosofia i Lletres de la Universitat de València durant les primeres dècades del franquisme, en el cas d'Olimpia Arozena.

Per últim, l'educació però, sobretot, la política, van ser els eixos que guiaren les vides de Maria Cambrils, Empar Navarro Giner, Enriqueta Agut Armer i Alejandra Soler. Feministes i d'esquerres, les trajectòries vitals d'aquestes quatre dones s'entrecreuen sense dubte en un actiu context sociopolític que va veure emergir els primers grans reconeixements de drets per a les dones en Espanya, però també les enormes decepcions que la guerra i la dictadura portaren amb elles. Rosa Solbes López posa en relleu la figura esquiva de Maria Cambrils, personatge clau del socialisme feminista espanyol de principis del segle XX. El record d'esta important figura havia quedat desdibuixat fins a dates ben recents. D'orígens obrers, Maria Cambrils es convertí en una intel·lectual que, malgrat la seua mort primerenca, va deixar escrit un nombre important d'articles i altres textos, alguns dels quals reproduïx l'autora d'aquest capítol donant veu a una persona que tenia molt clares les seues idees i que defenia la igualtat d'homes i dones com una necessitat bàsica: «No queremos piedad, sino justicia» (p. 290). A continuació, tenim un capítol dedicat a Empar Navarro Giner, mestra feminista republicana que va defensar la necessitat d'una reforma educativa i d'utilitzar el valencià com a llengua d'ensenyament a l'escola per evitar els problemes d'aprenentatge i el fracàs d'uns xiquets i unes xiquetes que devien formar-se utilitzant una llengua que molts no comprenien: el castellà. Tal com explica Josepa Cortés, l'activisme i la presència pública d'Empar foren fonamentals en la seua vida, fet que la va dotar d'un reconeixement especial en matèria pedagògica al seu entorn. Els anys de la República foren especialment propicis per al desenvolupament d'aquestes idees, però la guerra i el franquisme truncaren les esperances de la nostra protagonista, que, a més de ser empresonada durant uns anys, va veure com es trencava la seua vocació en ser apartada del cos de mestres fins als anys seixanta. També va estudiar magisteri i va compartir aquest entusiasme renovador Enriqueta Agut Armer, que va formar part d'Izquierda Republicana i de l'Agrupació de Dones Antifeixistes (col·lectiu este últim on també militaren Empar Navarro i Alejandra Soler). Maria Folch, mitjançant una narració literària meravellosa i emotiva, reconstrueix la vida d'aquesta dona a partir dels seus records durant els últims anys de la seua vida en l'exili en Mèxic, on va arribar en 1939 juntament amb molts altres espanyols perseguïts, i on va morir en 1998. L'exili també va ser el destí per a Alejandra Soler, encara que la seua vida va ser molt diferent. Ana Aguado relata la vida fascinant d'aquesta dona feminista i comunista que estudià Filosofia i Lletres a la Universitat de València, i es convertí en un dels referents femenins més importants del Partit Comunista. Malauradament, aquesta convicció d'idees polítiques li va comportar l'exili (i el del seu espòs Arnaldo Azzati) a la Unió Soviètica, on visqueren des de 1939. L'etapa en Moscou no va ser fàcil per a la parella ja que, després de la Guerra Civil espanyola, varen patir en primera persona la Segona

Guerra Mundial. Amb tot, els anys de repressió estalinista afectaren profundament a Alejandra i Arnaldo, i posaren en dubte les seues conviccions al voltant del discurs comunista. Finalment, en 1977, i després d'acabar la dictadura, aconseguiren tornar a València, on Alejandra repregué el seu activisme polític fins al seu decés en 2017. La història d'Alejandra Soler, doncs, simbolitza perfectament la història del segle XX (p. 403).

En conclusió, observem en aquesta obra, és cert, quinze vides de dones, però també quinze maneres d'apropar-nos als fets històrics. Els canvis polítics, culturals, econòmics i socials que ha travessat el territori valencià al llarg dels segles reben en aquesta obra una mirada més completa, diversa, complexa i atenta a les experiències dels seus individus. No devem veure aquesta col·lecció, per tant, únicament com una recopilació de biografies, sinó com un valuós estudi de la història de la societat valenciana des d'una perspectiva més àmplia. La pretensió d'arribar a tot tipus de públic, a més, es fa patent en els treballs d'aquests autors i autores. Alguns ho fan de manera més didàctica, literària o narrativa, i d'altres de manera més complexa i erudita, però, en qualsevol cas, l'obra transmet en el seu conjunt la necessitat de difondre els fets històrics a tota la societat. Tot açò ens porta a reflexionar al voltant de la labor dels historiadors i historiadores, atès que la majoria dels treballs estan escrits per aquest col·lectiu. És la nostra responsabilitat transmetre el valor de la història, no únicament a l'alumnat de les nostres aules, sinó també a tota la societat. Per consegüent és necessària una labor divulgativa i un cert esforç per eixir, amb més freqüència, de l'entorn exclusivament acadèmic. I és que, com cita Alejandra Soler en les darreres línies d'aquesta obra: «la Història és una gran mestra, i ai d'aquell que no sàpiga aprendre les lliçons de la Història!» (p. 403).

Laura GUINOT FERRI
Universitat de València